

A nagybátyám, Laci

EGY FEJEZET EGY MEGÍRATLAN ÖNÉLETRAJZBÓL

Laci nagybátyám, anyám három évvel fiatalabb öccse, csodával határos módon végezte el az orvosi egyetemet, és még csodálatosabb módon jutott haza Magyarországra a német–orosz háború első évében. Az anyai nagyszüleim az akkor Oroszországhoz tartozó mai Lettországból születtek, a Dvina-folyó partján fekvő városban, amelyet a nagymamám a német vagy az orosz nevéen, Dünaburg vagy Dvinszk néven emlegetett. A mai hivatalos lett elnevezést (Daugavpils) sosem hallottam tőle. Nagyanyámnak a lett nyelvről is bizonytalan fogalmai voltak. Városukban a tisztviselők meg a csendőrök oroszul beszéltek, az emberek németül vagy jiddisül, illetve lenginkább a Judendeutschnak, azaz zsidónémetnek mondott nyelven. A nagyszüleim közvetlenül a házasságkötésük után, 1906 januárjában hagyták el a szülővárosukat, azaz az 1905-ös forradalmat követő (a nagybátyám csak az *első forradalomként* emlegette) nagy zsidó kivándorlási hullám idején. A családi történetek szerint a nagyapámnak volt valamilyen szerepe a forradalomban, ezért menekülnie kellett, erről azonban semmilyen adatot nem találtam. Három évig Németországban éltek, itt a nagyapám kitanulta a fogtechnikus mesterséget, majd egy álláshirdetésre jöttek Szegedre, a két gyerekük már Magyarországon született. Két évvel később a nagyapám letette az úgynevezett fogászvizsgát, attól kezdve bizonyos korlátozásokkal fogorvosi munkát végezhetett, de kiépítette a fogtechnikai műhelyét is. Az anyagi helyzete gyorsan javult. A nagymamám húga, a hat testvére közül talán a legfiatalabb, mint számos más családtag, letanyázott a nagypapáék szegedi lakásában. A szegedi korzón összeismerkedett egy életre való fiatalemberrel, bizonyos Deutsch Sándorral. Összeházasodtak, gyermekeik születtek. Valamikor, talán az 1929-es világválság idején, kivándoroltak Törökországba, ott további gyermekeik születtek, összesen öt. Tekintettel a törökországi élet vár-

ható nehézségeire, a Laci nevű gyereket Szegeden hagyták. Deutsch Laci kisebb volt, mint az unokatestvére, Eidus Laci, így ő lett a kis Laci. A nagy-papa, mint több más rokonát, őt is beültette a fogtechnikai laboratóriumba, ott kitanulta a szakmát, aztán Törökországban fogász lett, de a Juszuf nevű fogorvos öccsével ellentétben nem volt doktor. Ezt a sérelmet haláláig nem bírta feldolgozni.

(Debrecen, Bécs, Königsberg) A nagy Laci a szegedi piaristáknál kezdte a gimnáziumot, innen azonban eltanácsolták, nem tudom, miért. Végül a híres debreceni zsidó gimnáziumban érettségizett. Itt tanított például Kardos László, később a budapesti egyetem világirodalmi tanszékének a vezetője. Laci orvosnak készült, de a numerus clausus miatt meg sem kísérelte, hogy magyarországi egyetemre iratkozzon be. Bécsben volt medikus, 1938 márciusában az Anschluß elől el kellett menekülnie. Magyarországon nyilván nem fejezhette volna be a tanulmányait, bár már csak másfél éve volt hátra az egyetemből. Inkább előre menekült, barátjával, Polgár Péterrel, aki később neves bőrgyógyász lett Budapesten, Königsbergbe utaztak. A nagybátyám elbeszélése szerint kihallgatást kértek az orvosi kar dékánjától, akiről azt hallották, hogy nem náci, elmondták, hogy Magyarországról jöttek, zsidók, Bécsből el kellett menekülniük, szeretnék itt befejezni az egyetemet. „Maguk magyar állampolgárok – mondta a dékán. – Bécsben tanultak, az ott elfogadott féléveket mi is elfogadjuk. Ne beszéljenek a vallásukról, a származásukról.” A nagybátyám 1956 után Kanadában telepedett le, a beke-retezett diplomáját kiakasztotta a lakásában, ott volt rajta a horogkeresztes pecsét.

Legalábbis így emlékszem. Amikor Ottawában láttam a diplomát, már rég felnőtt voltam, harminckét éves. De láttam-e? Hiszen az ember sokszor látja, amit hall. Ezért először annak próbáltam utánanézni, a dékán volt-e, akivel Laci beszélt, vagy a rektor. Nos, a rektor aligha. Egyrészt az Albrecht brandenburg-ansbachi herceg alapította Albertus Egyetem rektora túl nagy ember volt ahhoz, hogy gyűjt-ment diákokat fogadjon. Ráadásul Hans-Bernhard von Grünberg, aki 1937-től 1944-ig volt Kant egyetemének utolsó német rektora, meggyőződéses náci volt. 1931-ben lépett be a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba, a rektorság mellett 1938-tól a párt tartományi irodájának is a vezetője volt, a hadifogságból hazatérve pedig nyomban posztnáci pártokban folytatta a tevékenységét. De azért meg kellett érnie, hogy a fia húszéves korában a szociáldemokrata párt tagja, tartományi kép-

viselője lett, s jogászként, politikusként szakterülete a szociálisan rászoruló lakásbérlők és a bevándorlók védelme volt. Jó dolog, ha az ember tájékozódni próbál a családja történetében: fontos ismeretekre tesz szert, amelyekhez egyébként aligha jutott volna hozzá. Megpróbáltam utánaézni, szerepelt-e a felekezeti hovatartozás a magyar királyi útlevélben. Valószínűnek tetszett, hogy szerepelt, hiszen a személyi okmányokban 1948-ig általában feltüntették az okmány birtokosának a vallását. Az egyszerűség kedvéért azt a kérdést tettem fel, szerepelt-e a vallás az 1937-ben kiállított útlevelekben? A hozzáértők azonban, akiknek a véleményét megkérdeztem, bizonytalanok voltak. Telefonálgatás, illetve e-mailezés közben eszembe jutott egyik mesterem, atyai barátom, Komlós Aladár gúnyos megjegyzése. Egy irodalomtörténetész kollegájáról mondta, ahelyett, hogy könyvtárba járna, irodalomtörténeti ismereteit telefonon szerzi be. Az oral history kellőképpen ellenőrzött adatainak persze megvan a jelentőségük a kutatásban. Az úti okmányok adattartalmáról azonban mégsem szükséges a gyarló emlékezetre hagyatkozva véleményt mondani; a kérdésnek minden bizonnyal van szakirodalma. Valóban van. Az Országgyűlési Könyvtárban két idevágó könyvet találtam. Bencsik Péter *A magyar úti okmányok története 1867–1989* című munkájának első része 2003-ban, második része 2005-ben, Som Krisztián *A magyar úti okmányok 1848–2012* című könyve 2014-ben jelent meg. Ez utóbbi számos útlevél facsimiléjét közli. Egy 1937-es útlevél két belső oldalának fényképén jól látható, hogy az útlevél feltüntette az útlevél használójának a vallását, magyarul és franciául. Csakhogy a szakirodalomból az is kiderült, hogy jogszabály az útlevelek formáját csak 1937-től határozta meg. A korábban kiállított útlevelek a kiállítás helye és éve szerint különbözőek lehettek. Minthogy a nagybátyám 1933-ban vagy 1934-ben kezdte meg a tanulmányait a bécsi egyetemen, az útlevelét valószínűleg 1937 előtt állították ki. Ebből tehát nem derült ki, hogy feltüntette-e az útlevele a vallását.

Az egykori Nagynémet Birodalom keleti területeiről elmenekült egyetemi oktatók 1946-ban Göttinger Arbeitskreis néven egyesületet hoztak létre a volt német területekről elhozott iratok gyűjtésére, a német lakosság elűzésével kapcsolatos jogi és társadalmi problémák kutatására. Írtam az egyesületnek, hátha van valamilyen dokumentum a nagybátyám königsbergi tanulmányairól. Választ azonban nem kaptam. Sajnos nem ez az első alkalom, hogy azt kell tapasztalnom, a precizitásukról híres németek levelek megválaszolásában távolról sem olyan precízek, mint a legendájuk hirdeti. Végül az unokaöcsémnek, Laci nagybátyám Leslie nevű fiának küldtem egy e-mailt. Nem ezzel kezdtem, mert a kapcsolatunk jó húsz éve megszakadt,

nem is bíztam benne, hogy válaszolni fog, és abban sem, hogy tud valamit az apja történetéről, aki 1979-ben meghalt.

(Leslie emlékei) Kishitű voltam. A nálam tíz évvel fiatalabb, azaz 69 éves unokaöcsém, aki kórboncnok Calgaryban, Budapestről nézve a világ végén, nyomban válaszolt. Levelébe beillesztette az apja 1939-ben kiállított königsbergi diplomája bélyegzőjének a képét. Tehát nem képeleztem csupán, hanem jól emlékeztem, hogy 1973-ban, amikor meglátogattam a nagybátyámékat (akkor még Ottawában laktak), láttam a diplomát és a náci bélyegzőt.

Pontosabban, nem is emlékeztem jól, csupán a horogkereszt maradt meg az emlékezetemben, a sasról megfeledkeztem. Pedig ez a sas a horogkereszttel volt a náci állam címere. Válaszában az unokaöcsém azt is leírta, hogy az apjának nem csupán a származása miatt kellett elmenekülnie Bécsből, hanem azért is, mert egy köteg náciellenes röpcédulát kötözött az előadóterem ajtajára. Amikor vége volt az előadásnak, és kinyitották az ajtót, a spárga szétszakadt, a röpcédulák pedig szétrepültek a teremben. Nem fogták el, de úgy érezte, a gyanú rá terelődik, ezért hagyta el gyorsan Bécset.

Ez a történet nagyon emlékeztet arra, ahogy a Scholl-testvérek röplapjai a müncheni egyetem aulájának második emeletéről lehullottak a hallgatók közé; a jelenet Michael Verhoeven 1982-ben bemutatott *A fehér rózsza* című filmjének a legemlékezetesebb képsora. Gyanakodtam, meglehet, hogy a merész röpcédula-akció családi legenda csupán. A nagybátyámtól sosem hallottam ezt a történetet, pedig szívesen beszélt a kalandjairól. Hitelesnek tetszik viszont Leslie másik története. Eszerint az apja Königsbergben minden tárgyból jelesre vizsgázott, kivéve a szüléset–nőgyógyászatot. A feltehetőleg náci vizsgáztató tudta, hogy a tanszéket Bécsben egy zsidó professzor vezette. Laci feleletére megvetően azt mondta: Zsidó tudomány – és a vizsgázónak középezt adott.

A königsbergi csodát a nagybátyám életében a vilnai csoda követte. Ez már majdnem olyan, mint a visztulai csoda 1920 augusztusában, amikor Pilsudski napok alatt megnövelt hadserege, részben Magyarországról szállított fegyverekkel, megverte a túlerőben lévő Vörös Hadsereget.

Nos, Laci 1939-ben, miután megkapta a náci címeres diplomáját, nem jött haza Magyarországra, ahol aligha kezdhetett volna orvosként dolgozni, hanem a szülei szülőföldjére, a Baltikumba ment, ahol ekkor még számos rokona élt. Valamivel korábban az apja, az én nagyapám is visszatért a szülőföldjére, Lettországba. Hogy pontosan mi készítette erre, azt nem tudom, vélhetőleg azonban két dolog. Egyrészt mind jobban gyűlölte az egyre inkább antiszemita és egyre álszentebb Magyarországot, másrészt egyre fényesebb képet álmódott a Szovjetunióról. Nem akart visszajönni Magyarországra, a rendelőjét is kiadta egy szegedi fogorvosnak. Úgy tervezte, korszerű fogászati módszerek oktatásából fog megélni a Baltikumban, amíg sikerül átjutnia a Szovjetunióba. Tervét az húzta keresztül, hogy a pénzkiviteli szabályok megsértése miatt eljárás indult ellene, és a feleségét, a nagymamámat azzal fenyegették meg, hogy őrizetbe veszik, ha a férje nem jön haza, hogy tisztázza magát. Nagyapámat 1944-ben Auschwitzban ölték meg. Ki tudja, még hamarabb vagy később kellett volna-e meghalnia, ha Lettországbban marad?

A nagybátyám, tudomásom szerint egy vilnai (ma: Vilnius, Litvánia fővárosa) kórházban kezdett dolgozni, pszichiáternek készült. Erről egy, a kelet-európai holokauszt történetével foglalkozó történésszel leveleztem. Ő az egész történetben kételkedett.

„Ez a vilnai szál már-már regényes – írta. – Persze Königsbergből csakis Litvániába (majd Szovjet-Litvániába) vezetett menekülési út. De hogy jön Pestre Vilnából? Lehetett onnan is jönni 44 végére, de leginkább a Vörös Hadsereggel.” Ez a levél azt mutatja, hogy a történelem kézikönyvekben ellenőrizhető adataival a magántörténet kanyarulatait sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Annyi ugyanis biztos, hogy Laci nem 1944-ben, hanem 1941 telén, nem sokkal karácsony előtt érkezett meg Budapestre. Erre persze nem emlékszem, mert mindössze két és fél éves voltam. De anyám sokszor elmesélte, hogy egy nap szokatlan időben, késő este csöngettek, a háztartási alkalmazott jelentette, hogy egy ismeretlen férfi keresi a nagyságos asszonyt. Anyám felkiáltott: „Ez a Laci!” Apám óvni próbálta a csalódástól, hiszen aligha érkezhett meg az öccse a megszállt Litvániából. Anyám kirohant az előszobába: az öccse állt ott. Az elbeszéléshez egy csekély súlyú, mégis fájdalmas sérelem története is hozzátartozott. Miután megvacsoráztak, apám lefeküdt, odahúzott egy széket a rekamié mellé, és arra kérte a sógorát, aki tizenkét évvel volt fiatalabb nála, és akit valószínűleg akkor látott először, hogy üljön le, és mondja el, mi történt vele. Anyám úgy érezte, a feltehetőleg fáradt vendéget kellett volna ágyba fektetni, és a házigazdának kellett volna az ágy mellé ülnie. Apám azonban úgy érezhette, idősebb a sógoránál, neki

jár a nagyobb kényelem. De az is lehet, hogy egyikük sem gondolt semmi ilyesmire, csak anyám érezte a helyzetet sérelmesnek. Egyébként mindig volt benne némi szorongás, hogy a művelt Kőszeg család, amelynek tagjai a magyarokon és a németen kívül franciául és angolul is beszélnek, némileg lenézik a családba bekerült vidéki lányt, aki a szakmájában is kezdő.

Hogy Laci mit mesélt el baltikumai élményeiből apámnak találkozásuk első estéjén, azt persze nem tudom. Volt néhány története, amelyeket nekem is elmondott, más történeteket anyámtól hallottam, főként ezeket egészítette ki Leslie a levelében. Az biztos, hogy Laci még a balti államok függetlensége idején, tehát 1939 tavaszán, vagy a nyár elején érkezett a Baltikumba. Hogy melyik államba, melyik városba, azt nem tudom biztosan. Az ismert városok közül szóba jöhet a szülei szülővárosa, Dvinszk. Szóba jöhet még Riga, Lettország fővárosa. De emlékeim szerint a nagybátyám Vilnáról beszélt. Amikor rákérdeztem, az unokaöcsém Vilnát erősítette meg, hozzátéve, hogy az apja gyakran emlegette a másik litván nagyvárost, Kaunast is.

Az időpont hozzávetőleges meghatározása egyszerűbb. Egy reggel – erre a történetre Laci többször is visszatért –, amikor lement az utcára, a szemébe vágott a német nyelvű újságok szalagcíme: „Der Führer und Stalin ... ewige Freundschaft”. A szovjet–német barátsági és meg-nem-támadási szerződést 1939. augusztus 23-án kötötték meg. Akkor ezt, mondta Laci, hihetetlen csalódásként élte meg. Később azonban, már a német–szovjet háború kitörése után, megértette, hogy a Szovjetunióknak időt kellett nyernie. Az elbeszélésből érezhető, hogy augusztusban Laci már otthonosan érezte magát Vilnában, vélhetően 1939 tavasza óta élhetett ott. A szovjet–német megállapodás nyomán a balti államok a Szovjetunió hatalmi övezetébe kerültek, 1939 októberében a szovjet politika Vilnát, amely 1923-tól Lengyelországhoz tartozott, visszaadta Litvániának. A döntést sok litván hazafi boldogan ünnepelte, hiszen ezzel régi litván követelés teljesült. Az öröm azonban nem tartott sokáig, a következő év augusztusában a balti államok a Szovjetunió tagköztársaságai lettek. Egyedül Vilnából 20-30 ezer ember került a Gulag koncentrációs táboraiba. 1941 júniusában a németek szállták meg a balti államokat. Litvániában ekkor mintegy kétszázezer zsidó élt, a háború végéig 95 százalékukat megölték.

(Holokauszt Litvániában) Laci megmenekülésének részletes történetét nem ismerem, nem ismeri a fia sem. Egy történetre emlékszem, levelében ezt írta le Leslie is, néhány részlettel gazdagabban, mint ahogyan – emléke-

zetem szerint – Laci nekem elmondta. „Körülbelül tízéves lehettem – írta Leslie angol nyelvű levelében – (vagyis három évvel azután, hogy elhagyták Magyarországot), amikor az apámmal az öngyilkosságról kezdtünk beszélgetni. Apámnak – írta Leslie – szilárd meggyőződése volt, hogy amíg az ember él, mindig van remény.” Példaként a saját életéből mondott el egy történetet. A háború kezdetén orvosként dolgozott egy pszichiátriai kórházban. Valamikor, Litvánia német megszállásának első napjaiban, rátörtek, vitték le az udvarra. (Apja elbeszélése szerint, írta Leslie, ez kétszer történt meg velem, ez az elbeszélés az első alkalomról szólt.) Két ór kísérték le a lépcsőn, hogy az udvaron agyonlőjék. A lépcsőfordulóban volt egy nagy ablak. Azt gondolta, „kitör a két ór közül, és kiveti magát az ablakon, hogy ne szerezzék meg nekik azt az örömet, hogy megölik. Ebben a pillanatban, éppen amikor végre akarta hajtani a tervét, egy német tiszt (ha jól emlékszem, egy őrnagy) jött felfelé a lépcsőn, és ráköszönt: »Herr Doktor, was machen Sie da?« Amint látja, felelte az apám, visznek, hogy agyonlőjenek”. A tiszt rászólt az örökre, hogy várjanak, felment az emeletre, aztán visszajött egy kilépő papírral, és azt mondta az apámnak, hogy menjen el. Nyilvánvaló, hogy a német tiszt a betege volt. A történész szerint a német tiszt csak Litvánia német megszállása után bukkanhatott fel a nagybácsi életében, azaz korábban nem lehetett a betege. Csakhogy ez nem igaz. Bár nem érdemes és nem is helyes egy alig ismert eseménysor részleteit találgatni, könnyen elképzelhető, hogy a történetben szereplő tiszt az első világháborúban a századosi rendfokozatig vitte, majd a fegyverletétel után, mint sok tízezer német tiszt, leszerelt. Ezután, üzleti vagy családi okokból, Vlnában élt. Ekkor kereste fel a Königsbergben végzett fiatal orvost. A háború kitörésekor visszatért a hadseregbe, ekkor, tekintettel életkorára őrnaggyá léptették elő. Nem tudjuk, hol és pontosan mikor zajlott a történet: a kórház épületében, vagy pedig valamelyik katonai vagy rendőrségi épületben. Azt azonban a köztörténetből tudjuk, hogy közvetlenül a német megszállás után az első, négyezer áldozatot követelő gyilkosságokat Kaunasban és Vlnában litván nacionalisták hajtották végre. Feltehetőleg a két kíséző ór sem német volt, hanem litván. Franz von Roques, az északi hadseregterület parancsnoka, jelentésében elítélte az itt tapasztalt módszereket, és az agyonlövés helyett inkább a férfiak tömeges sterilizációját javasolta. [https://de.wikipedia.org/wiki/Holocaust_in_Litauen. Letöltve: 2016. 11. 05.] 1941. június 24-én, azaz a német megszállás napján létrehozták a Litván Biztonsági Rendőrséget, amelynek buzgalma egyes német parancsnokok jelentései szerint a zsidók legyilkolásában meghaladta a német egységekét. Több történész úgy véli, a holokauszt mint a zsidók

tömeges és iparszerű legyilkolásának gyakorlata Litvániában kezdődött 1941 júniusában. [Kwiet, Konrad (1998): Rehearsing for Murder. The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941. Holocaust and Genocide Studies. ISSN 8756-6583.] A fenti mondat, amelyet az angol nyelvű Wikipedia *The Holocaust in Lithuania* című cikkéből idézek, korábban a cikk német változatában is szerepelt, de 2016. november 5-én, amikor a cikket letöltöttem, annak egyes részeit a szerkesztőség tartalmi hiányosságok miatt már eltávolította. Nem először tapasztalom, hogy német történészek, publicisták valami különös rátartisággal ügyelnek arra, hogy a holokauszt iszonyata a németiséghez kötődjék, hogy a német bűnben senki ne próbáljon osztozkodni velük. Laci története, amely arról szól, egy német tiszt akadályozza meg, hogy orvosát litván fegyveresek agyonlőjék, egyedi adalékként alátámasztja ezt az álláspontot: 1941 nyarán Litvániában a zsidók tömeges legyilkolását litvánok kezdték meg.

Hogy miképpen jutott ki a nagybátyám a megszállt területről, arról semmiféle értesülésem sincs. Arra emlékszem, hogy elmondása szerint sikerült eljutnia Berlinbe, felkereste a magyar konzulátust, és ott megkapta a szükséges iratokat, hogy hazautazhasson. Ennek az elbeszélésnek a valószínűségét történeti dokumentumok is alátámasztják. 1942. október 6-án kelt feljegyzése szerint Martin Luther, a német külügyminisztérium osztályvezetője tárgyalt Sztójay Döme magyar követtel. „Közöltem Sztójay úrral, elérkezett az ideje annak, hogy a németországi magyar zsidóságra is kiterjesszük az általános zsidó törvények hatályát (megkülönböztető jel és később kitelepítés), [...] Szándékunkban áll, hogy ebben az ügyben kormányához forduljunk azzal a kéréssel, járuljanak hozzá ehhez az intézkedéshez vagy hívják vissza Magyarországra a zsidókat 1942. december 31-ig.” A magyar követség 1942. december 2-án kelt feljegyzése utal arra, „hogy azoknak a zsidóknak többsége, akiknek magyar állampolgárságát elismertük, a német birodalmat már korábban elhagyta”. (*A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 517. és 522. számú irat.) A nagybátyám 1941 decemberében kereshette fel a berlini magyar követséget: továbbutazásának Magyarországra ekkor még nem volt akadálya.

Leslie a levelében még két történetet ír le az apjáról. Az első feltehetően a németországi vonatútra, a hazautazásra vonatkozik. A levél szerint a vonaton az egyik utas a zsidókat gúnyoló vicceket mesélt. „Az apám – írta Leslie – elég vakmerő ember volt. Odafordult a viccmesélőhöz, és azt mondta neki: – Én nem tudok a zsidókról, de a németeknek felelniük kell azért, amit Keleten elkövetnek. Az utasok az újságjuk mögé rejtőztek, néma csend lett.

Az apám meg volt győződve róla, hogy letartóztatják, le kell szállnia a vonatról. De semmi sem történt.”

A másik történethez én szolgálhattam némi magyarázattal. „Az apám – írta Leslie – gyalog ment haza Magyarországra Romániából. (Fogalmam sincs, mit csinált Romániában, az egész teljes képtelenségnek tűnik, de hát ez volt apám története.) Egy német tiszt volt vele, megállás nélkül zsidóellenes szitkok ömlöttek a szájából. Lefeküdtek egy fa alá, hogy egy kicsit pihenjenek. A német elaludt. Az apámnak hasmenése volt: belecsinált a német csizmájába, és elszökött.”

„Az édesapád – írtam Leslie-nek – munkaszolgálatos volt Romániában, pontosabban Erdélyben, amely akkor Magyarországhoz tartozott. A zsidó férfiakat Magyarországon katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra hívták be, fegyver, egyenruha nélkül, és úgy bántak velük, mintha hadifoglyok lennének. Ahogy a front közeledett, édesapád megszökött a munkaszolgálatból, és gyalog indult haza a szülővárosa felé.” Egyúttal megkérdeztem Leslie-t: hogy volt az a hasmenés. A német csizmájába csinált-e az apja, vagy a csizmájára? INTO, felelte az unokaöcsém, vagyis bele a csizmájába. A történetet ugyanis anyám is elmondta nekem, de akkor még úgy hangzott, hogy véletlenül szennyezte össze az alvó német csizmáját, és igyekezett észrevétlenül letakarítani, mielőtt a német felébred.

A nagybátyám történetéről még annyit tudok, hogy miután hazatért a Baltikumból, valamikor 1942-ben vagy később, behívták munkaszolgálatra. Töprengett, vonuljon-e be, vagy kezdjen bujkálni. Egy katonatiszt ismerősétől kért tanácsot, egész életében voltak ilyen meglepő kapcsolatai. Az azt válaszolta, vonuljon be, ennél az Erdélybe vezényelt munkaszolgálatos századnál van a legnagyobb esélye arra, hogy túlélje a háborút. Apám egy Ukrajnába indított századnál szolgált; az a katonatiszt, akinél anyámnak sikerült érdeklődni, kerek perec azt válaszolta: ezeket az embereket nem azért viszik Ukrajnába, hogy hazajöjjenek.

Ehhez képest Laci munkaszolgálatos elég békés volt: fakitermelésen dolgoztak Erdélyben. A századparancsnok tartalékos tiszt lehetett, civilben talán tanár volt. Egyszer egy magasabb rangú tiszt szemlélte meg a századot. A parancsnok előzőleg összehívta a muszosokat. „Ha az ezredes úr megkérdezi, hogy bánok magukkal, mondják azt, a százados úr szigorú, de igazságos.” Az Erdélyben szolgáló munkásszázadok tagjai akkor kerültek igazán veszélybe, amikor a háború utolsó hónapjaiban a nyilasok átadták őket a németeknek. Ekkor pusztult el a többségük, Mauthausenben vagy más koncentrációs táborokban.

Laci azonban ezt nem várta meg. Szeged a nyilas hatalomátvétel előtt az oroszok kezére került. Miután a német és magyar csapatok elhagyták a várost, a városi tanács helyben maradt tagjai küldöttséget menesztettek az orosz csapatoknak a város határában állomásozó parancsnokságához: október 11-én a várost harc nélkül átadták az oroszoknak. Felteszem, Laci ezekben a napokban hagyta el az egységét. A folyamatosan zsidózó német katona aligha őreként tartott vele, hiszen akkor értesítette volna a magyar csendőröket, hogy elfogott egy szőkevény magyar muszost, hanem maga is sződni próbált. Ez azonban véleményét a zsidókról nem változtatta meg. Laci átment az Alföld laza frontvonalán, és megérkezett szülővárosába.

(Tökleves) Vilnában Laci pszichiáternek készült. Sosem akart manualitást igénylő orvosi pályára lépni. Nem tudom, hogy csinálta végig az egyetemet: nem bírt vért látni. Ahogy ez akkoriban, még az én gyerekkoromban is általános szokás volt, a baromfit otthon vágták le, a konyhai lefolyó felett. Nem tudom, tényleg láttam-e, vagy csak rémtörténetként mesélték: ha a háziasszony ügyetlen volt, a levágott tyúk elszabadult, és a feje nélkül rohanguált körbe a konyhában. A nagymamám sosem vágott csirkét, egyáltalán nemigen végzett konyhai munkát, inkább a fogászati laboratóriumban ült: mint számos messterasszony, a férje mellett kitanulta a fogtechnikus szakmát, és együtt dolgozott a segítőkkel, akiknek a többsége rokona volt. A baromfit Vera vágta le, a battonyai parasztlány, aki az idők folyamán a ház második számú úrnőjévé emelkedett. Lacit talán a gyerekkorában látott csirkevágás nemcsak a vér látásától riasztotta el, de a baromfihús fogyasztásától is. A háborús időben élelmes háziasszonyok kitalálták, hogy tökből, zöldségekből és krumpliból hamis tyúklevest lehet főzni. Ezt a levest Laci megette, sőt akkor is megette, ha valójában tyúkleves volt, persze hús nélkül. Egyszer, úgy nyolcéves lehettem, elárultam neki, hogy a leves, amit eszik, tyúkleves. Laci elsápadt, a homlokáról csöpögött az izzadtság, kirohant a WC-be hányni. Nem azt értem el, amit szerettem volna, hogy megkedvelje a tyúklevest, hanem a töklevesre is gyanakodni kezdett. Pszichiátriai érdeklődésének persze nemcsak az a negatívum rejtőzött a háttérben, hogy viszolygott azoktól az orvosi szakmáktól, amelyekben fizikai kapcsolatba kellett volna lépnie a beteggel, hanem az is, hogy az orvoslásban is kulturális, társadalmi érdeklődése kiélésére keresett terepet. Amikor Kanadában találkoztunk, az 1970-es évek elején, Laci a bécsi háziasszonyáról kezdett beszélni. Magára zárta a szobája ajtaját, mesélte, úgy rettegett az élveteg vénasszonytól, ahogy Ádám retteget a *Tragédia* utolsó

„történelmi” színeben az elállatiasodott eszkimó asszonytól, akiben mégis felismeri a Paradicsom Éváját. Bécsi medikus korában Bécsben még tanított Freud, élénk viták folytak a pszichoanalízis és Alfred Adler individuálpszichológiai iskolája között. Freuddal ellentétben Adler a lelki problémák kialakulásában sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az egyén társadalmi meghatározottságának. Ezekben a bécsi vitákban egyszerre visszatértek a beszélgetések a szocialista apjával, aki elragadtatva olvasta Trockij önéletrajzát, és nem értette, hogy kerülhetett szembe egy ilyen lenyűgözően tehetséges, vakmerő és elszánt forradalmár Sztálinnal, Lenin utódjával.

(Tízezer béka) Aztán mégsem lett pszichiáter. Amikor hazaért Szegedre, látta micsoda gyógyszerhiány van a városban. Kulturális érdeklődése mellett volt benne üzleti érzék is. Baltikumtól másfél éve alatt megtanult oroszul, hamarosan kétnyelvű, orosz és magyar igazolvánnyal rendelkezett arról, hogy tagja az Orvosok Szabad Szakszervezetének, s ennél fogva orvosi tevékenységet folytathat. Egy gyógyszerész barátjával, Winkler Lászlóval, a nagypapa egykori fogtechnikai laboratóriumában csöpp gyógyszergyártó üzemet rendeztek be. A másik László közeli rokona volt Winkler Annának, a nyilasok által meggyilkolt Richter Gedeon özvegyének. Eidus Laci, tekintettel arra, hogy tudott németül és oroszul, de beletanult a gyógyszerész-szakmába is, az éledező Richter gyár nemzetközi anyagbeszerzője lett. 1946-ban másfél méteres, félbe vágott füstölt lazacot hozott haza Lengyelországból. Amikor húsz évvel később először lehetett Budapesten a Mézes Mackónál sok pénzért 10 deka lazacot vásárolni, csak ámultam, hogy Laci ebből az állatból egy húsz kilós darabbal érkezett haza. Máskor szárított fűgét hozott Törökországból, a dobozon Inciri felirat állt, úgy gondoltam, ez csak fűgét jelenthet. De Magyarországon belül is eljárt beszerző utakra. Egyszer, még Szegeden, megkérdezett, van-e kedvem kijönni vele a Fehér-tóra. Hogyne lett volna. A tó nevének Szegeden romantikus hangzása volt, híres volt a halgazdaságáról, de még inkább a költöző madarairól. Kocsiba ültünk, hideg volt, a tó vizét jég borította. A sofőrön kívül még egy férfi volt velünk. Lacin rövid prémes bunda, prémes kucsma, a másik férfin szövetkabát, kalap. Laci egyenesen valami irodaépület felé tartott. Két bekecses ember jött elő. „Pestről jöttünk – mondta Laci – a kőbányai Richter gyárból, gyógyszergyártási célra békákra van szükségünk. A két bekecses bólogatott. – Mönnyire? – Tízezer darabra. Azt hittem, a két bekecses a szemébe nevet. Annyi béka a világon sincs. A bekecsesek újra csak bólogattak. – Mikorra? – kérdezték. – Egy hét? – Jobb

lenne, ha szombatig leszállítanák – felelte Laci. A két bekecses tanakodott. – Aztán mönnyit fizet az úr? Laci felelt valamit, az idősebbik bekecses más számot mondott. – De akkor meglesz szombatra? – kérdezte Laci. – Mög, mög. Laci a kezét nyújtotta, az idősebbik bekecses belecsapott. A kabátos ember halkán odaszólt Lacinak: – Nem kellene valami írást csinálni? Laci a fejét rázta: – Az alföldi paraszt kézfogása minden írásnál többet ér.” Én még reménykedtem, hogy nyomban elindulunk békát fogni. De erről szó sem volt, beültünk a kocsiba, mentünk vissza Szegedre. Útközben Laci énekelni kezdett, ritkán hallottam énekelni: „Nékem olyan asszony kell, / Ha beteg is, kelljen fel / Főzze meg a vacsorát / Úgy várja, várja, / Úgy várja, várja / Úgy várja haza az urát.” – „Nem valami emberséges felfogás – mondta a kabátos ember. Laci vállat vont. – A Szeged környéki paraszt az ilyen. De a harmadik szakasz a gondnokról szól, aki betegen is megszervezi a munkát. Szóval ne aggódj, Béla, meglesz a béka.”

(Ötágú csillag piros virágokból) A szocialista egészségügy megszerveződéssel, a gyárak államosításával Laci pályafutásának romantikus korszaka is véget ért. Ha jól tudom, letette a laboros szakvizsgát, majd a János Kórház területén működő Korányi TBC-kórház laboratóriumának a vezetője lett. Úgy éreztem, tizennégy évesen már elég felnőtt vagyok ahhoz, hogy saját jövedelem legyen. Laci beajánlott a János Kórház kertészetébe. Persze semmihez sem értettem. A kórház központi terén volt egy virágágyas, közepén jókora, piros virágokból álló vörös csillaggal. A főkertész utasított, hogy a virágok közül tépkedjem ki a gyomot. Ahogy ültem a virágágyas közepén, egyszerre Lacit pillantottam meg. A nyári meleg ellenére sötétkék öltönyben ballagott a kaptatón a Korányi-kórház felé. Mindketten elcsodálkoztunk egymáson: ő már elfelejtette, hogy állást szerzett nekem a kórházban, én meg, holott én is gyakran elkéstem, furcsának találtam, hogy a nagybátyám tizenegykor ilyen fennkölt nyugalommal megy a munkahelye felé, ahol a munkanap nyolckor kezdődött. Zavaromban a piros virágok jelentős részét is kigyomláltam. Óriási botrány lett belőle, de még nem rúgtak ki. Nagy Imre 1953 júliusi beszéde történetesen a kertészkedésem napjaiban hangzott el. Anyámmal, az apai nagyanyámmal és sorkatona (apai ági) unokatestvéremmel együtt hallgattuk a rádióban a parlamenti beszédet. Engem gyerekként is érdekelt a politika, de hirtelenjében csak annyit bírtam felfogni, hogy a Minisztertanács új elnöke a párt parasztpolitikáját bírálja. Befogtam egy mondatba, hogy a parasztok mit gondolnak erről. Unokatestvérem maga volt a szelídség és

a tartózkodás. A katonai behívó ellen sem zúgolódott, még családi körben sem. Pedig éppen felvették aspiránsnak Straub F. Bruno kelet-európai viszonyok között kivételesen korszerűnek számító biokémiai kutatóintézetébe, és a katonaság akkor, a behívásakor, 1951-ben még három év volt. A bevonulás előtt jelentette, hogy felvették aspiránsnak. „– Azok az idők már elmúltak, honvéd elvtárs – felelte a bevonulást irányító főhadnagy. – Protestáns, vagy aspiráns, minket nem érdekel. Katona lesz.” Az én közbeszólásomtól azonban elvesztette a türelmét. „– Honnan tudod, hogy mit gondolnak a parasztok? – kérdezte élesen. Azt se tudod, milyen ruhában járnak.” Egy-két nap múlva a kertész brigád tagjait, voltak vagy tizenöten, röpgyűlésre hívták össze. A kórház vezetése és pártszervezete a kertész brigádnak jószerivel a létezéséről sem tudott, így nem gondoskodtak arról, hogy a röpgyűlést megfelelően felkészült elvtárs vezesse. Az egyik kertész beszélt. „– Mostantól talán egy kicsit jobb lesz az élet – mondta nagyokat sóhajtván. – Olyan jó nem lesz, mint 1946-ban volt, amikor bejött a forint, mert az a földi paradicsom volt. De talán egy kicsit jobb lesz, mint most.” Döbbenet hallgattam. A rádióban nap mint nap azt hallottam, hogy az életszínvonal egyre emelkedik, áremelésre is azért van szükség, mert még megesszük a tyúkot, amely holnap aranytojást fog tojni. Valahogy szóba került, mennyi a kertészek fizetése, pedig ez aligha szerepelt a röpgyűlés napirendjén. Kiderült, hogy a fiatalabbaké 509 forint, az idősebbeké 560 forint. Megkérdezték, hogy nekem mennyi a fizetésem. Ahelyett, hogy a valóságnak megfelelően azt feleltem volna, fogalmam sincs, azt mondtam, amit a nagybátyám mondott nekem. Laci-nak nyilván sejtelve sem volt a kertészek fizetéséről, de nekem azt mondta, ezer forint körül lesz. Én is ezt mondtam a kertészeknek. Hirtelen csönd lett, de éreztem, rettenetesen utálnak. Másnap behívtak a munkaügyi irodára, elémtették a papírt, amelyet az alkalmazásom első napján alá kellett volna íratniuk, hogy a munkabérem havi 509 forint, meg egy másik papírt, hogy a munkaviszonyom az előző nappal megszűnt. Kétszáz valahány forintot kaptam, ez volt az első keresetem. Felmentem a Korányi-kórházba, Lacihoz, megkérdeztem tőle, miért rúgtak ki. „– Mert lázítottad az embereket, hogy neked ezer forint a fizetésed. – Azt mondtam, amit te mondtál nekem. – Na, menj szépen haza” – szólt rám kissé ingerülten.

(Végtelen válóper) Az egyik baltikumi képén Laci irhabundában áll egy épület előtt, mellette csinos fiatal nő. Hiába kérdeztem, ki ez, és mi lett vele, nem válaszolt. Akkor már Mancsi néninek (valójában Margitnak hívták) udvarolt,

aki ugyancsak csinos volt. Anyám sokszor mesélte, hogy ő hozta össze őket. Ez úgy hangzott, mintha magának tett volna szemrehányást. Laci kérte, mutassa már be egy csinos nőnek, mert eddig, azok közül a nők közül, akiket a nővére társaságában ismert meg, senki sem tetszett. A Belvárosi Kávéházban találkoztak. Anyám elmondása szerint Lacit leginkább Mancsi nevére bűvölte el: hátra vetette a fejét, a szájából kivillant az egészséges fogsora. Bár a kávéház óriási ablakait az elsötétítési rendelet miatt sötét függönnyel kellett letakarni, bent a kávéházban békebeli módon zajlott az élet. Mancsi férjének textil üzlete volt a Rákóczi úton, a férfi ugyancsak munkaszolgálatos volt az orosz fronton, ő sem jött haza. A lányuk vagy tíz évvel volt idősebb nálam. Laci és Mancsi mondhatni házasságkötésük pillanatától válófélben voltak, pedig nemsokára megszületett közös gyerekük, Lacika, azaz Leslie. Válásuk véget nem érő történetét hallva sokáig azt hittem, egy válópernél nincs bonyodalmasabb jogügylet a világon. Bár a törzsi összetartozás szabályai szerint a házastársi küzdelemben nekem Laci oldalán kellett állnom, voltak helyzetek, amikor úgy éreztem, a nagybátyám rémes alak. Egy alkalommal dunai kirándulásra mentem velük, a Lupa-szigetre; Mancsiék a Soros-család nyaralójába voltak meghívva. Az akkor kamaszkorú Soros György már Angliában élt, persze még senki sem sejtette róla, hogy egyszer majd ő lesz a magyar kormány fő zombija. Mancsi készen állt az indulásra, Laci azonban leült az írógéphez, meg kell írnia egy tudományos cikket, hamar elkészül vele, főleg, ha Mancsi is segít, ő ül az írógéphez, Laci majd diktál. Mancsi azonban nem hagyta magát, várnak bennünket, nekem is megígérték, hogy kivisznek a Dunára, Laci, ha akar, majd utánunk jön. Laci maradt, láthatólag halálosan megsértve, hogy a felesége semmibe veszi az ő tudományos munkáját. Akkor még nem rendelkeztem a szükséges élettapasztalattal, eszembe se jutott, hogy Laci netán azért rendezte a jelenetet, hogy otthon maradjon, mert jobb programja akadt a délelőttre. Amikor pedig már rendelkeztem a szükséges élettapasztalattal, és magam is meg tudtam rendezni efféle jelene- teket, hogy összeveszhessek azzal, akivel éppen össze akartam veszni, nem gondoltam rá, hogy erre a borzadályos viselkedésre is a még késsel borotvál- kozó, férfias nagybátyám szolgáltatta a mintát.

Pedig a Lupa-szigeti kirándulás emléke megmaradt bennem. 1951 körül talán még nem volt rendszeres kompjárat a szigetre, vagy a veszekedés követ- keztében lekéstük a kompot – mindenesetre úgy rémlik, hogy egy csónakos vitt át bennünket. Akkor láttam először a Lupa-sziget jellegzetes, lábakon álló házait. A lábak célja az volt, hogy egy átlagos árvíz vízszintje ne érjen fel a ház padlójáig. A szigetiék a csónakjukat a ház lábai között tárolták. Ak-

koriban ugyanis csónaknak a kétpár-evezős kielboat számított, azokat nem lehetett olyan könnyen kikapni a vízből, mint a műanyag kajakokat.

Sok évvel később újból elvetődtem a Soros-házba. „Jól emlékszel, mondták a vendéglátóim, itt jártál, valóban ez volt Soros Tivadar nyaralója, tőle vettük meg a házat, amikor az idős Soros-házaspár a fiaik nyomában kívándorolt Amerikába.” A magam kielboatjával aztán sokszor eleveztem a sziget mellett, és nemegyszer bekukkantottam a házlábak közé, hogy megtudjam, miféle csónakokat tárolnak mostanság ott az egyre drágább nyaralók tulajdonosai. Megismerkedtem az Egyfás-szigetnek nevezett törpe szigettel is: a fehéreperfát minden bizonnyal a víznyomás kényszerítette arra, hogy a sziget csöpp talajával hegyesszöget alkotva nőjön, kényelmes fekhelyet kínálva a kelő nap enyhe melegében a kétpár-evezős csónak mindkét evezősének. Állítólag egyébként a szigeten valójában két fa nő. Én csak egyre emlékszem. De elfértünk rajta ketten is.

Laciék lakásában, amelynek ablakai a Kossuth térre néztek, minden alkalommal megcsodáltam a hófehér majolika kandallót. A szegedi lakást is cserépkályhák fűtötték, de azok a szokásos, akkor még sok lakásban látható, vöröses barna cserépkályhák voltak. Díszes, fehér kályhát másutt nem láttam. Viszont ebben a kályhában emlékezetem szerint sosem égett tűz. A Kossuth téri lakásban központi fűtés volt, a majolika kandalló csupán a lakás fényét emelte, hőmérsékletét nem. Egy alkalommal azt láttam, hogy a kandalló elülső falának egyik cserepe betört. Laci felemelte az asztalon álló tömör, súlyos réz hamutartót. „Manci tegnap este ezt vágta hozzám – mondta szinte büszkén. – Ha nem hajolok el, már nem élek.” Manci magas, karcsú, kisportolt nő volt. De azért ilyen erőt nem néztem volna ki belőle. Válóperüket azonban nem gyorsította fel ez a tettegesség sem, amely akár emberölési kísérletnek is minősülhetett volna. Valószínű, hogy a válópert egyikük sem akarta lezárni. A tusakodás adta házasságuk tartalmát. Laci csak élete utolsó korszakában költözött el közös ottawai lakásukból egy nála jóval fiatalabb nő kedvéért. S ki tudja, ha hatvanhét éves korában nem viszi el az infarktus, nem ment volna-e vissza Mancinhoz. „– Olyan jó hozzám, amilyen csak az anyám volt” – mondta új barátnőjéről a nővérenek. Anyám, annak ellenére, hogy ő maga is szenvedélyes anya volt, nem bírta az anyaszívról szóló érzelmes mondásokat. Az öccse idézett szavaihoz is hozzátoldott egy elharapott káromkodást. Nem volt felhőtlen a viszonya az anyjával. Gyerekkori emlékei közül legtöbbször azt idézte fel, hogy az anyja rikoltva hívja: „– Lili, komm! Zum Klavier!” Bár a Zeneakadémia több évfolyamát elvégezte, és szeretett hangversenyre járni, amikor önálló életet kezdett élni, sosem ült le a zongorához.

(„*Ostoba pesti liba*”) Mancit az Eidus-család nem fogadta be teljes szívvel, ennek azonban nem a viharos házasság volt az elsődleges oka. Mancsi első férjének boltja volt a Rákóczi úton, az anyjának meg pláne valami kis élelmiszer-kereskedése, talán Angyalföldön: egy húsvér antiszemita sem nézhette le jobban a zsidó alsó-középosztályt, mint az egy szinttel feljebb álló zsidó értelmiség. Hányszor hallottam az anyámtól gúnyosan, hogy ezeknek a teréz- és erzsébetvárosi zsidó kereskedőknek egyéb ideáljuk sincsen, mint hogy a fiukból doktor, vagy a lányukból doktorné legyen. De hiszen az ő édesapja, a legendás nagypapám sem volt doktor, fogtechnikusként kisiparosnak számított. Igaz, 1911-től fogorvosi munkát végzett, a betegek elégedettek voltak vele, fogorvosnak tekintették. A nagymama még a háború után is azzal dicsekedett, hogy a katolikus prelátus is a nagypapa betege volt. Csak a fogorvosok nem tekintették maguk közül valónak a „vizsgázott fogászt”, és ennek a családnak életében is megvoltak később a következményei. No, nem a nagypapa életében, ő elég magabiztos és eredeti volt ahhoz, hogy az effajta társadalmi megkülönböztetés ne érdekelje. Szemben a magyar zsidókkal, akiknek nagy része magyar akart lenni, és kicsit mindig szégyellte, hogy zsidó, a nagypapa zsidó volt, és orosz. A magyarokat nem sokba vette, kivéve a költőket, mint Petőfi, Ady vagy Juhász Gyula, az asszimiláns magyar zsidókat pedig még annyiba se. Az ő honfitársai Tolsztoj és Sólem Aléchem voltak. Anyám már jó ideje Pesten élt, de gyakran látogatott haza a szülői házba. Alighogy megérkezett az apja, magával akarta cipelni a szegedi munkásotthonba, ahol egy szocialista politikus tartott előadást. Anyám azonban nem akart menni, inkább a régi középiskolai barátnőivel szeretett volna találkozni. „Du bist auch schon eine blöde Pester Gans geworden”, vágta oda a nagypapa a lányának: „Már te is egy ostoba pesti liba lettél”. Mert aki nem ostoba liba, az a munkásotthonba megy, nem a Virág cukrászdába.

Ebben a felosztásban Mancsi kétségtelenül az ostoba pesti libák közé tartozott, s bár a nagypapát már rég elnyelte az auschwitzi krematórium, ezt Lili is így gondolta, sőt még én is. De lehet, hogy én voltam a nagyobb liba, hogy eufemisztikusan fejezzem ki magam. „– Azt tanultuk az iskolában – mesélte Mancsi –, hogy a magyar búzának van a legnagyobb sikértartalma, ezért csak a magyar búzából lehet igazán jó kenyeret, jól nyújtható rétest sütni.” Nem lepődtem meg, ezt még én is így tanultam az iskolában. A magyar alföld kapja a legtöbb napfényt, ezért a magyar gyümölcs a legédesebb. „– A nővérem már kint élt Párizsban, kimentem hozzá látogatóba – mondta Mancsi. – Hát olyan finom ropogós bagettet, mint Párizsban még soha nem ettem, olyan hatalmas epreket, mint Párizsban soha nem láttam.” Ez vérig sértette a ma-

gyar lelkeket. „– Nagyok voltak, de nem voltak olyan édesek – mondtam a könnyeimmel küzdve. – Nagyok is voltak, meg édesek is – felelte Mancsi diadalmasan.” Így vitatkozott két bunkó/liba 1949-ben. Igaz, az egyik bunkó még csak tízéves volt, a másik negyven.

(Bugyi nélkül) Vigasztalásul Mancsi kivitt a Tiszára, az egyik úszóházba a szegedi parton. Iszonyatos hőség volt, Mancira rájött a tüsszögés, de nem volt nála zsebkendő, hogy kifújja az orrát. Behúzott egy kapu alá, akkoriban a kapuk napközben még nem voltak bezárva, felrántotta a szoknyáját, lehúzta a bugyiját, abba fújta az orrát, majd a bugyit begyűrte a strandszatyrába. Én nem láttam ebben semmi kivetni valót, sőt valami izgalmat is éreztem attól, hogy a nagynénémen nincsen bugyi. Talán ez az izgalom készítetett arra, hogy a történetet elmondjam anyámnak. Neki ez jó alkalom volt arra, hogy az öccse feleségével szemben érzett minden ellenszenvét belesűrítse a felháborodásába. „– És bugyi nélkül ment tovább az utcán? – kérdezte színlelt megdöbbenéssel. – De hát szoknya volt rajta, senki sem tudhatta, hogy nincs bugyija – vettem védelmembe Mancit, némiképp álságosan.” Anyám a legnagyobb hőségben is harisnyát hordott, amihez harisnyakötőt vagy inkább fűzőt is viselnie kellett. Éreztem, hogy a felháborodása kifejezésére nem talál szavakat. „– De hát akkor is... bugyi nélkül az utcán.” Közben sejtettem, elégedett, hogy bizonyítékot talált arra, amiről mindig is meg volt győződve, hogy a sógornője közönséges teremtés, aki nem való a családjunkba. Ezúttal nem győzött meg, de Mancsi személyiségével kapcsolatban nekem is megvoltak a fenntartásaim, bár közben tetszett is benne, hogy sportos volt, csinos, valamilyen pajtásias hangon beszélt velem, a nálam két évvel idősebb unokahúgába pedig reménytelenül szerelmes voltam.

(Szabad Európa) Laciéknak hatalmas „világvevő” rádiójuk volt, sokkal jobb, mint a mi rádióink. A mi rádióinkon nem lehetett a Szabad Európát hallgatni, én meg kíváncsi voltam, milyen lehet az az adó, amelyet tilos hallgatni, mégis rengetegen hallgatják. Megkértem Mancit, keresse meg nekem a Szabad Európát. Mancsi bekapcsolta a rádiót, de fensőbbes, majd nem megvető hangon kijelentette: „– Hallgasd, ha akarod, de ez itt nálunk senkit sem érdekel.” Hazudik, gondoltam magamban, biztosan hallgatja a Szabad Európát, olyan fajta. De kinek játssza meg magát? Miért akarja rám nyomni, hogy én vagyok a családban az a reakciós nyikhaj, aki csügg a Szabad Európán,

amitől ő fensőbbsséggel elfordul? Pár perc múlva kiderült, hogy a Szabad Európát annyira zavarják, hogy semmit sem lehet érteni az adásból. Később aztán találtam egy magyarázatot, de ez még rosszabb volt. Laci a János Kórház egyik párt-alapszervében szervező titkár volt, vagyis párttitkár-helyettes. Nem volt valami nagy funkció, nem járt se fizetéssel, se hatalommal. Családi körben viszont Laci szerette előadni a kőkemény kommunistát, a rendszer rendíthetetlen hívét. Anyámat ellenben kiemelték a fogorvosi állásából, az Egészségügyi Minisztériumba került a fogászati ügyek előadójának. Nem volt magas beosztása, mégis az államhatalom részese lett, bár 1953-tól egyre több fenntartással dolgozott a minisztériumban. Aztán valamilyen kerülő úton kiderült, a „reakciós” kollégái előtt Laci azt terjeszti, a nővére olyan elvakult kommunista, hogy előtte egy rossz szót nem szabad szólni a rendszerről, vagy éppen Rákosiról. Manci a megjegyzésével mintegy bebiztosította magát, nehogy már az elvakult kommunista sógornőjéhez az kerüljön vissza, hogy ők a Szabad Európa hallgatására bíztatják a világnézetileg jól ápoltszemélyét. Ahol zsarnokság van, ott a zsarnokság a családi kapcsolatokba is beletenyerez. De hogy megteheti, az nem kizárólag a zsarnokság vétké.

(Utcabál a Kossuth téren) 1949-ben Budapesten rendezték meg a Világifjúsági Találkozót. A VIT a kommunista világmozgalom nagy eseménye volt. Ekkorra többé-kevésbé befejeződött Kelet-Európa országainak besorolása a szovjet birodalomba, lezárult a kommunista hatalomátvétel, Magyarországon törvénybe iktatták az új alkotmányt, amelynek értelmében minden tilos lett, amit az alkotmány megengedett, az év végén Sztálin a fél világ korlátlan hatalmú uraként ünnepelhette a hetvenedik születésnapját. A budapesti nép a VIT-re érkezett fekete embereken úgy meglepődött, mint a *Varázsfüvelében* Papageno a szerecsen Monostatoson, csak arra nem gondoltak, amire Papageno: ha van fekete madár, miért ne lehetne fekete ember is. A derék pestiek megpróbálták az ujjukkal ledörzsölni a feketeséget az afrikai és amerikai vendégekről. Tízéves voltam, de akkor még teljesen szokásos volt, hogy egy tízéves egyedül közlekedik. Megszállottan jártam a várost, ott akartam lenni minden eseményen, hol a Margitszigeten, hol a Városligetben. A VIT keretében augusztus 20-án a Kossuth téren utcabállal köszöntötték az Alkotmányt, tízezrek nyüzsögtek, táncoltak a téren. Anyámnak valahová el kellett utaznia, Laciéknál aludtam, ennek örültem is, azt gondoltam, csak lemegyek az utcára, és már ott vagyok a tömeg kellős közepén. Csakhogy Laci nem engedett le. Kétségbeesetten magyaráztam, hogy

mindenhová egyedül járok, különben is csak a térre akarok lemenni, nem megyek máshová. De most éjszaka van, mondta Laci, holnap elmehetsz, ahová akarsz. Gyakori dolog, hogy a hozzátartozók nem engednek meg egy gyereknek olyasmit, amit a szülei már igen. Körbejártam a lakást, nem tudnék-e megszökni valahogy, de teljesen lehetetlen volt. Hamarosan már nem is arról volt szó, hogy mi szól a lemenetel ellen, hanem arról, hogy kinek az akarata érvényesül. Már Laci is úgy viselkedett, mint egy gyerek: az történik, amit ő mond, pontkum. Nem számítanak az érveim, az erőfölény áll az útjába az akaratomnak. Ezt furcsa módon már tízéves koromban is nagyon rosszul bírtam: megfogadtam, el fogom kerülni az olyan helyzeteket, hogy Laci dönthesse arról, mit csináljak. És nem is kellett olyan hosszú időnek elteltnie, hogy a gyerekkori fogadkozás életre szóló döntésnél játsszon meghatározó szerepet. A helyzet természetesen 1956-ban jött létre. Laciék arra készültek, nekivágnak a világnak, Laci megkérdezte, nem tartok-e velük. Anyám bizonytalan volt, semmiképpen sem hagyta volna magára a hatvannyolc éves édesanyját, aki hallani sem akart arról, hogy ismét nekivágjon a világnak. De arra gondolt, nekem talán jobb lenne, ha elmenekülnék a kiszámíthatatlan jövőjű országból. Annál is inkább, mert jól látta, hogy nő bennem az indulat az erőszakkal visszatérő hatalommal szemben. És nem voltak illúziói, ez a rendszer semmiféle szembeszállást nem tűr el. Hajlottam arra, hogy igent mondjak Lacinak. De akkor eszembe jutott a Kossuth téri éjszaka. Laciék nyilván Amerikába készülnek, én inkább Európában maradnék. Persze ósdi babonák határozták meg ezt a ragaszkodásomat Európához. De hirtelen elképzelttem a huzakodást Lacival: nem az érveim számítanak, hanem Laci erőszakossága. Még nem töltöttem be a tizennyolcadik éveimet, a középiskolát sem fejeztem be, Laci az egyetlen felnőtt hozzátartozóm: minden hatóság azt erőltetné, hogy maradjak Laci felügyelete alatt. Ismét az történne, amit Laci akar. Nem mehetnék el az utcabálra. Megráztam a fejem: nem megyek veletek.

(Börtönből jött vendégek) A forradalmat megelőző három év a forrongás időszaka volt az egész ország számára, az volt a mi legszűkebb családunk életében is. Anyám régi ismerősei állítottak be váratlanul, olyan közelebbi és távolabbi barátok, akik 1945-ben azt tanácsolták anyámnak, hogy a nagypapa egykori szociáldemokrata kapcsolatai ellenére ne a szociáldemokrata, hanem a kommunista pártba lépjen be. Most ezek az emberek börtönből szabadultak, képtelenek tetsző történeteket mondtak el eszelős vádakról és olyan valla-

tási módszerekről, amelyekről anyám azt gondolta, így csak a csendőrök vagy a Gestapo kihallgatói bánhatnak emberekkel. Telefonált egy orosz akcentussal beszélő nő. Valaha az ő szülei is Oroszországból menekültek el, akár az én nagyszüleim, Szegeden szomszédok voltak, ők azonban visszamentek Szovjet-Oroszországba. Akkoriban temették el újra Rajk Lászlót. Nem hiszi, hogy a Szovjetunióban is sor kerülne ilyen újratemetésekre, mondta a vendégünk. *Nagyon nagy temető kellene ahhoz!* Ez a mondat nem hagyott nyugodni. Valahogy ennek a mondatnak a nyomán kezdtem megérteni, átélni, mit tettek az emberekkel a Szovjetunióban, milyen világban élünk itt is, most is. Pedig a nő, aki kimondta a mondatot, '56-ban visszamenekült a Szovjetunióba, aztán, visszaköltözve Budapestre, bőszen ellenforradalmazott. Én addigra már eljártam a Petőfi kör vitáira, ott voltam a zsúfolt tisztai házban, ahol újságírók és írók beszéltek a cenzúráról, szenvedélyesen hittem a demokratikus szocializmusban. És ott voltam a tüntetésen is október 23-án.

(Bárányhimlő) Közben Laciék végeláthatatlan válási története új szakaszába lépett. Laci az akkor hétéves fiával hozzánk költözött. A gyerekbetegségek szokásos időszakában két gyerekbetegségből maradtam ki: nem volt rubeolám és bárányhimlőm. Mind a kettőt megkaptam az unokaöcsémtől. A gyerekbetegségek idősebb korban sokkal kellemetlenebbek, mint kisgyerekkorban. A forradalom legszebb napjait ágyban töltöttem, bárányhimlősen. Laci bébiszittert vett fel a gyerek mellé. A szőke lány a napjait az unokaöcsém mellett töltötte, az éjszakáit a saját ágyában, a rábízott gyerek apukájával. Laci azt mondta, rejtőzködni kell, mert az ellenforradalmárok keresik. Nálunk senki sem kereste, pedig napközben sokat volt nálunk, csak éjszaka kellett bujkálnia. November 4-én, amikor arra ébredtem, hogy a szovjet csapatok körülvették és megtámadták Budapestet, úgy éreztem, számomra véget ért a demokratikus szocializmus illúziója. Ennek a rendszernek semmilyen formáját nem fogadom el, egy diktatúra nem lehet demokratikus. Lacival egyre élesebben vitatkoztunk. Elkezeredetten beszéltem a rendszer kegyetlenségéről, hazugságairól, pedig akkor még egy töredékét se tudtam annak, amit ma tudok. Laci elismételte, egyszer gondolta, hogy kiábrándult a rendszerből, amikor Vlnában azt olvasta az újságok címlapján, hogy Sztálin és Hitler örök barátsági szerződést kötött. De aztán belátta, hogy Sztálinnak igaza volt, időt kellett nyernie. Most pedig azt mondta Budapest lerohanásáról, az én felháborodásomra: „De megmaradt a szocializmus!” Ezek voltak az utolsó szavak, amiket Magyarországon hallottam tőle. Néhány nap múlva a feleségével és a fiával el-

indultak Ausztriába. A édesanyjának azt mondta, csak átkíséri a családot a határon, aztán visszajön. Nyilván engem is csak átkísért volna. A nagymamám, sőt talán maga Laci is elhitte, amit mondott. Emlékszem, amikor néhány nap múlva léptek hallatszottak a gangról, a nagymamám boldogan sietett az ajtóhoz, megjött Laci. Valójában azonban soha többé nem találkoztak.

Én ellenben találkoztam Lacival, nem is olyan soká, 1963-ban, Bécsben. Alighogy elhagyták Magyarországot, Laci és Mancsi Bécsben, valamilyen gyorsított eljárásban elváltak, aztán együtt vándoroltak ki Kanadába. Ottawában telepedtek le, Laci az ENSZ Egészségügyi Szervezetének (WHO) munkatársa lett, Indiában majd Afganisztánban dolgozott, még a királyság idején, Mancsi ingatlanközvetítéssel foglalkozott, Marika, Mancsi lánya befejezte az orvosi egyetemet.

(Útlevél) Számomra az 1956-os menekülési hullám befejeződésével korántsem zárult le a kérdés, hogy Magyarországon akarok-e élni, vagy másutt. A két hónap vizsgálati fogság 1957-ben, bár szerencsésen végződött, az egyetemről sem rúgtak ki, meg a beszerzési kísérletet is sikerült elhárítanom, nem növelte a kedvemet a magyarországi élethez. De talán még inkább elvette a kedvemet, amit az egyetemen tapasztaltam: a mozgalmár (és nemegyszer nyilvánvalóan antiszemita) KISZ-káderek agresszív nyomulása, a tülekedés a budapesti állásokért. Szóval, mire végeztem, semmit se kívántam jobban, mint egy nyugati útlevelet. 1962-ben hébe-hóba már adtak útleveleket. Akkor az útlevél csak egy évre volt érvényes, de még nem találták fel az ablaknak nevezett kiutazó vízumot. A későbbi, öt évig érvényes útlevéllel csak egy hónapra lehetett Nyugatra utazni, újabb utazásra pedig csak két- vagy háromévente kérhetett engedélyt az utazni vágyó. Kiutazni a korai egyéves útlevéllel is csak egyszer lehetett, de az egy éven belüli kinttartózkodás időtartamát akkor még nem korlátozták. Ahol zsarnokság van, ott a jogok gyarapodása mindig kart karba öltve jár a korlátozások szigorodásával: így zsugorodott az ötéves útlevél a gyakorlatban egy hónapossá. De persze ezt az öt útlevelet sem adták könnyen. Nem is jutottam volna hozzá, ha anyámnak nincs egy betege, aki intézkedhetett az ügyben. Azzal a szándékkal utaztam Bécsbe, hogy egy évnél hamarabb biztosan nem jövök haza. Nem sokkal a kiutazásom előtt „összejöttem” Kurcz Ágival, aki egy évvel fölöttem járt az egyetemen. Kapcsolatunk rövid kalandnak indult, de Ági, aki minden tevékenységében fáradhatatlan volt, mihelyt elutaztam, naponta írt egy levelet, olykor kettőt is, mint Cyrano Roxánnak. Három hónap múltán egyre nehe-

zebben bírtam a bécsi magányt meg az absztinenciát. Az utóbbit az is nehezítette, hogy akkoriban a bécsi belváros utcáin sűrű sorokban álltak a prostituáltak, susogva ajánlották a szolgáltatásaikat, de arra persze, hogy igénybe vegyem őket, nem volt pénzem. Elkövettem azt a megdöbbenést, hogy rábeszéltem Ágit, jöjjön utánam Bécsbe. Azt persze nem írhattam meg, hogy kint akarok maradni, hiszen tudtam, hogy a határon átmenő leveleket ellenőrzik. Ági középiskolában tanított, tehát nemcsak az útlevélért kellett megküzdenie, hanem azért is, hogy a tanév kellős közepén fizetés nélküli szabadságot kapjon. Ráadásul a doktori vizsgájára is készült, ez volt a belépő a tudományos karrierhez. Hihetetlen akaraterejével azonban minden akadályt leküzdött. Letette a doktori vizsgát, megszerezte az útlevelet, megkapta a fizetés nélküli szabadságot. Csak éppen a doktorrá avatását nem várta meg, pedig a formális avatás nélkül a doktori oklevelet nem kaphatta meg. Így amikor Bécsben kiderült, hogy kint akarok maradni, a pokol szakadt ránk. Óránként megismétlődött köztünk az alábbi párbeszéd: Ő: „Veled akarok maradni. Menjünk haza.” Én: „Nem akarok hazamenni. Maradj kint te is.” Ő: „Veled akarok maradni. Nem lehetne, hogy haza gyere.” Én: „Ági, válassz. Vagy itt maradsz, és együtt maradunk. Vagy különváltunk, te hazamész, én maradok.” Ő: „Igazad van. Maradok. De nem lehetne, hogy mégis haza gyere?” Végül hazamentünk. De mire összeházasodtunk a házasságunk már tönkre is ment. Mégis hat évet éltünk együtt, mire különváltunk.

(Megkésett kérelem) De miért is jöttem haza? És mi volt ebben Laci szerepe? Mire sok ezredszer elhangzott Ágival a fenti párbeszéd, mire 1963-ban beadtuk a menedékjogi kérelmünket, a menedékjog megszerzése már nem volt olyan egyszerű, mint 56–57-ben. Bár a kérelmezőket nem zárták börtönbe, mint Magyarországon 1998-tól, amikor a Fidesz először került kormányra, a kérelmet az esetek nagy részében elutasították. Bár az elutasított kérelmezőket nem toloncolták vissza Magyarországra (egy kommunista országba ebben az időben senkit sem toloncoltak ki; csak a magyar hatóságok adták át az erdélyi magyar menekülőket Ceaușescu testvéri határőreinek), a türelmi igazolvány nem ért fel a menekült-útlevéllel. A kádári Magyarországot kezdték civilizált országgént kezelni, elhitték a mesét, hogy az 1963-as amnesztiával 1956 ügye lezárult. Az sem tett jót az ügyünknek, hogy Ági sehogyan se tudta hitelesen előadni, ő is menekült szeretne lenni. A kedélyes rendőrtisztviselő jól látta, hogy a kérelem háttérében nem politikai üldöztetés, hanem egy mátkapár nézeteltérése áll.

(Laci Bécsben) Nem állt jól az ügyünk, kevés volt rá az esély, hogy menekülteként ismernek el bennünket. Laci nem a kedvünkért jött át Európába, valamilyen hivatalos ügyben utazott, egy kollégájával együtt. Jól ismerte Bécsset, idegenvezetőként mutatta a várost a kanadainak. Velük tartottam. Bementünk a Stephansdomba. Egyszerre csak azt látom, hogy Laci fél térdre ereszkedik, keresztet vet. Leesett az állam, de persze értettem, hogy Laci katolikusnak mondta magát, és most bizonyítani akarta, hogy tényleg katolikus. A született kanadait ez láthatólag nem érdekelte, lehet, hogy protestáns volt, lehet, hogy ateista. Reggel Laci elmondta, hogy a templom után az Eve bárba mentek, ez volt akkor Bécs legmenőbb sztriptíz bárja, sokszor nézegettem a kirakatban a gyönyörű lányok fényképét. Aztán még elmondta, hogy a bárban megismerkedtek két képviselővel, megemlítette nekik, hogy az unokaöccsének meg a barátnőjének nem akarják megadni a menedékjogot. A két képviselő legyintett, kétszer kétszáz dollárt kértek, Laci felírta, kihez kell bemenni az idegenrendészetnél másnap. Ausztriában akkor egekbe szökött a korrupció, ez volt a Proporzregime, az arányosítási rendszer fénykora. 1945 óta néppárti–szociáldemokrata nagykoalíció kormányzott. Minden állást, minden hatalmi pozíciót, minden üzleti előnyt kiosztottak, csak arra kellett vigyázni, hogy a két nagy párt egyenlő mértékben részesüljön mindenből, hatékony ellenzék nem volt. Az idegenrendészetnél kezünkbe nyomták az útleveleket, a tisztviselő udvariasan hajlongva küldte üdvözlét a képviselő uraknak. A taxi a bejárat előtt várt ránk. „Laci – mondtam –, ez nekem nem kell.” Laci üvölni kezdett velem. Egy pillanatig úgy éreztem, kinyitom az ajtót, kiugrom a robogó kocsiból. De persze nem ugrottam ki. Laci másnap elutazott. „Vigyük vissza az idegenrendészetre – mondtam Áginak, kezembe véve a kincset érő menekült-útlevelet – és kérjük vissza a magunkét. Talán még nem írtak bele semmit. Aztán menjünk haza, erről az egész ügyről pedig egy szót se senkinek.” Úgy éreztem, végleg eldőlt, hogy Magyarországon fogok élni.

Anyám néhány év múlva kivándorolt Németországba, élete első harmadát Szegeden, második harmadát Budapesten, a harmadikat a Majna menti Frankfurtban töltötte. A három gyerekem közül kettő Amerikában él, egy Budapesten. „Csak posta voltál”, írta Babits. Vajon Áron fiamnak az a dolga, hogy Aaron-Bär nevű ükapja nyomát – a génjeit? – elvigye a lettországi Daugavpilsből, a New York-i Astoriába?